

УДК 347.441.048(477)

Давидова Ірина Віталіївна,

к.ю.н., доцент, доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

НЕДІЙСНІСТЬ УДАВАНОГО ПРАВочИНУ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Постановка проблеми. Правочин як інститут цивільного права відомий з часів римського права. З того часу підходи до визначення поняття і сутності правочину зазнали змін, оскільки змінилися самі економічні стосунки, що опосередковуються нормами про правочини.

Правочини – це основна підстава виникнення цивільних прав і обов'язків. Вони настільки поширені у практиці, що практично до будь-яких дій, пов'язаних з переміщенням товарів на ринку, можна застосувати поняття «правочин».

Слід зазначити, що доволі часто правочини мають зовсім інший результат, ніж той, якого мали намір досягти його учасники. Правочин може суперечити тим чи іншим нормам, що встановлені законодавством. Існує низка умов, при недотриманні яких можна говорити про те, що правочин не відбувся, а бажані правові та економічні наслідки не були досягнуті.

Невідповідність правочину законодавству, незалежно від того, які саме норми були порушені, є явищем вкрай негативним для суспільства. Тому дослідження питань, пов'язаних з невідповідністю правочину законодавству, зокрема, з удаваними правочинами, є актуальним, виправданим як з теоретичної, так і з практичної точки зору.

Стан дослідження теми. Дослідження, присвячені питанням недійсних правочинів, зокрема і удаваних, здійснювалися М.М. Агарковим [1], Д.М. Генкіним [2], В.І. Жековим [3], В.О. Кучером [4], І.В. Матвєєвим [5], І.Б. Новицьким [6], І.Б. Рабинович [7], О.Н. Садіковим [8], К.І. Скловським [9], І.В. Спасибо-Фатєєвою [10], Д.О. Тузовим [11], Н.С. Хатнюк [12] та ін.

Виклад основного матеріалу. Недійсність правочину визначається вадами будь-якого його елементу. Так, в літературі виділяють недійсні правочини з пороками суб'єкту, волі, форми та змісту [13; 14].

До недійсних правочинів, зокрема належать і удавані правочини.

Відповідно до ч. 1 ст. 235 ЦК України удаваним є правочин, який вчинено сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили [15].

Слід звернути увагу на те, що причина недійсності удаваного правочину полягає в тому, що сторони спочатку не бажали його здійснювати, воля і волевиявлення їх на симуляцію повністю збігалися, але саме тому що і воля і волевиявлення були не на юридичний результат, а на фікцію, саме тому удаваний правочин не отримує захисту, а розглядається лише реальний правочин.

Симульовані, удавані дії – поняття більш широке, ніж удавані правочини. До них можна віднести вчинки, що тягнуть встановлення, зміну або припинення не лише цивільних правовідносин, але й адміністративних, трудових, процесуальних правовідносин. При цьому удавана дія може спричинити видання акту державної влади, який, в свою чергу буде підставою виникнення цивільних прав і обов'язків.

На нашу думку, при аналізі удаваних правочинів слід розглядати два правочини: реальний правочин, вчинений з метою створення певних юридичних наслідків і правочин, вчинений з метою приховання реального правочину. Наприклад, укладений договір дарування, що прикриває купівлю-продаж. Метою цього правочину є обійти право переважної покупки.

Удаваний правочин є завжди нікчемним, і сам по собі не породжує жодних юридичних наслідків. А вже сторони, які укладають такий правочин, таким чином маскують іншу юридичну дію, іншу мету, яку вони мали насправді на увазі.

Що ж стосується реального (прихованого) правочину, то він може бути дійсним або недійсним. Якщо правочин, який сторони вчинили насправді, відповідає вимогам закону, відносини даних сто-

рін регулюються правилами та нормами, що стосуються такого правочину. Якщо ж такий правочин суперечить законодавству, суд виносить рішення про визнання його недійсним із застосуванням наслідків, передбачених для недійсності правочинів такого типу.

Таким чином, правочин буде вважатися удаваним лише в тому випадку, якщо сторони безпосередньо в момент його вчинення матимуть на меті інший правочин. Якщо в момент учинення правочину сторони прагнуть настання правового результату, що з нього випливає, у позові зацікавленої особи про визнання його недійсним (удаваним) як такого, що приховує інший правочин, буде відмовлено.

Слід зазначити, що як правочином, який прикривається, так і правочином, яким прикриваються, можуть бути цивільно-правові правочини. Якщо укладений договір приховує від сторонніх інші стосунки, не врегульовані цивільним правом, то оспорювати його з посиланням на удаваність не можна. Також, коли укладаються правочини, що мають на меті не прикриття іншого договору, а лише певну зміну правового статусу сторін, такі правочини також не можуть вважатися удаваними.

Постає питання про те, чи охоплює зазначена норма ЦК України односторонні правочини, чи можуть вони бути удаваними, оскільки в ній йдеться загалом про правочин, без якогось уточнення.

На нашу думку, удаваний правочин може бути як дво- так і – одностороннім. Але правочин, що прикривається, може бути лише двостороннім.

Тому необхідно внести деякі корективи у текст ч. 2 ст. 235 ЦК України, де йдеться про «сторони правочину». Як відомо, в односторонньому правочині не може бути «сторін», може бути лише «сторона».

Правові наслідки вчинення удаваних правочинів встановлені ст. 216 ЦК України, а саме шляхом застосування двосторонньої реституції, тобто у разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину. А у разі неможливості такого повернення – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

Необхідно сказати, що суд при виявленні удаваного правочину повинен аналізувати як удаваний, так і прихований (реальний) правочин. Крім цього, дослідженню також підлягають справжні наміри учасників правочину на його вчинення, оскільки вчинений правочин буде нікчемним (удаваним) лише при бажанні сторін прикрити ним інший правочин (прихований). Сам же прихований (реальний) правочин підлягає оцінці щодо відповідності його загальним умовам дійсності право-

чину та законодавству, а сам факт прикриття його іншим правочином не може бути підставою визнання його недійсним.

В результаті проведеного аналізу судової практики серед категорій правочинів найчастіше удаваними є договори дарування, якими приховуються договори купівлі-продажу або договори довічного утримання.

Одним з прикладів є рішення Дарницького районного суду м. Києва від 06.02.2009 р., яким визнано недійсним договір дарування частини квартири. Задовольняючи позов, суд виходив з того, що позивачі, будучи хворими людьми та потребуючи лікування, що вимагало значних матеріальних затрат, уклали договір дарування, і сподівались на те, що відповідачка таку допомогу буде їм надавати. Але вона відмовилась від виконання своїх обов'язків, чого не заперечувала в судовому засіданні. Тому фактично, на думку суду, між сторонами був укладений договір довічного утримання, а не договір дарування [16].

Ще один приклад: рішенням апеляційного суду Івано-Франківської області від 29 березня 2012 р. задоволено позов про визнання недійсним договору купівлі-продажу земельної ділянки. В процесі розгляду справи судом було встановлено, що позивач в грудні 2009 року звернувся до відповідача з проханням взяти позику. Гарантією повернення позики мало стати укладення договору застави. Натомість, відповідач разом з нотаріусом переконали позивача замість договору застави укласти договір купівлі-продажу земельної ділянки, оскільки так простіше, набагато дешевше, не вимагається багато документів, а у випадку укладення договору застави на ділянку, буде накладена заборона відчуження, яку в подальшому важко зняти. У зв'язку з потребою в грошах, позивач погодився на пропозицію відповідача, який запевнив що після повернення боргу через нотаріуса договір купівлі-продажу буде розірваний, про що зазначено в даному договорі. Після підписання договору купівлі-продажу земельної ділянки відповідач передав суму грошей, про що написав йому письмову розписку. Коли ж позивач хотів повернути відповідачеві позичені кошти, той став його уникати, а пізніше відмовився повернути земельну ділянку, мотивуючи укладення її договору купівлі-продажу, що і стало причиною подачі даного позову. Отже, договір купівлі-продажу земельної ділянки був удаваним правочином з метою приховати заставу цієї ділянки за договором позики [17].

Цікавим є і наступне судове рішення, а саме рішення Дніпропетровського районного суду від 03.10.2011 р., яким відмовлено у задоволенні позову позивачки А. до ВАТ «Райффайзен Банк Аваль», яка вимагала визнати кредитний договір удаваним

правочином в частині валюти зобов'язання. В обґрунтування вимог зазначила, що в кредитному договорі сторонами зазначено про надання кредиту в іноземній валюті, проте насправді укладено інший правочин кредит в гривні. Вказувала на те, що надання споживчого кредиту в іноземній валюті є незаконним, оскільки єдиним засобом платежу в Україні є гривня.

В позові було відмовлено з наступних підстав: 1) відповідно до ст. 235 ЦК України удаванним є правочин, який вчинено сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили; якщо буде встановлено, що правочин був вчинений сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили, відносини сторін регулюються правилами щодо правочину, який сторони насправді вчинили – в даному ж випадку сторони підписали кредитний договір, який не приховував ніякий інший правочин, а взяття кредиту в доларах США а не гривні не свідчить про удаваність правочину, оскільки ніяким чином не впливають на зміст правовідносин між сторонами та не підтверджують мету сторін приховати якийсь інший правочин.

Також, відповідно до вимог ст. 60 ЦПК України позивач, заявляючи вимогу про визнання правочину удаванним, має довести: 1) факт укладання правочину, що за його думкою є удаванним, 2) спрямованість волі сторін в удаваному правочині на встановлення інших цивільно-правових відносин, ніж ті, які передбачені правочином, тобто відсутність у сторін іншої мети ніж приховати інший правочин, 4) настання між сторонами інших прав та обов'язків, ніж ті, що передбачені удаванним правочином. Разом з тим, позивачем не надано доказів на підтвердження того, що воля сторін договору кредиту була спрямована на встановлення якихось інших, відмінних від кредитних, відносин, а наявні в матеріалах справи докази свідчать лише про кредитні відносини сторін [18].

Отже, суд повинен дослідити як удаваний, так і прихований правочин, оскільки їх встановлення й аналіз має істотне значення для правильного вирішення справи. Наприклад: за договором купівлі-продажу майна одна сторона передає товар, а інша – не передає за нього кошти, за умови платоспроможності та за відсутності відстрочки сплати грошей, перевіряє підлягати дійсність договору купівлі-продажу, оскільки таким договором може бути прихований інший договір, наприклад, договір дарування. Разом з тим, встановити прихований правочин складно, оскільки сторони намагаються його приховати від оточуючих, у тому числі й від суду.

В. Толстий, зокрема, зазначає, що в удаваному правочині частина умов збігається з умовами правочину, який приховується. Але інша частина

умов, яка не збігається, дає можливість виявити, що перший правочин лише приховує зміст другого [19, с. 35]. Тому суд може встановити прихований правочин лише у випадку дослідження тих умов, які не збігаються з умовами удаваного правочину.

ЦК України не відносить удаваний правочин до нікчемних чи оспорюваних, а лише закріплює правило, відповідно до якого якщо буде встановлено, що правочин був учинений сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили, відносини сторін регулюються правилами щодо правочину, який сторони насправді вчинили (п. 2 ст. 235 ЦК України). Аналіз даної норми дає можливість віднести удавані правочини до нікчемних, тобто: для визнання правочину удаванним (недійсним) рішенням суду не потрібне. Відносини між сторонами автоматично регулюватимуться нормами щодо дійсно вчиненого правочину у випадку встановлення.

Зазначимо, що юридична природа удаваного правочину така сама, як і фіктивного, а саме: свідоме небажання сторін до настання правових наслідків укладеного правочину, з тією різницею, що за удаванним прихований інший правочин, який сторони насправді мали на увазі. Тому удаваний правочин, як і фіктивний, необхідно відносити до нікчемного. У науці цивільного права також загальноприйнятим є твердження про віднесення удаваних правочинів до нікчемних [13; 20].

Дійсність же прихованого правочину оцінюється на загальних підставах, оскільки при встановленні удаваного правочину застосовуються правила, що регулюють правочин, який сторони мали на увазі. Тому, якщо він не відповідає загальним умовам дійсності правочину (містить недоліки форми, змісту, волі, суб'єктного складу), він може бути визнаний недійсним лише з цих підстав із застосуванням наслідків його недійсності.

Водночас, як зазначає Н.В. Рабинович, прихований правочин не слід у всіх випадках ототожнювати з протиправним, оскільки сторони можуть його вчинити з тих чи інших особистих міркувань для того, щоб не розкривати справжньої природи своїх правових відносин [7, с. 88].

Висновок. Отже, суд при встановленні удаваного правочину повинен аналізувати як удаваний, так і прихований правочин. Крім цього, дослідженню також підлягають справжні наміри учасників правочину на його вчинення, оскільки вчинений правочин буде нікчемним (удаваним) лише при бажанні сторін прикрити ним інший правочин (прихований). Прихований правочин підлягає оцінці з точки зору відповідності його загальним умовам дійсності правочину і сам факт прикриття його іншим правочином не може бути підставою визнання його недійсним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агарков М. М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву / М. М. Агарков // В кн. : Избранные труды по гражданскому праву в 2-х т. – Т. II. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2002. – С. 333-360.
2. Генкин Д.М. Недействительность сделок, совершенных с целью, противной закону / Д.М. Генкин // Ученые записки ВШУОН. – 1947. – Вып. 5. – С. 40-57.
3. Жеков В.І. Правочини, які порушують публічний порядок за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Володимир Іванович Жеков. – Одеса, 2006. – 187 с.
4. Кучер В.О. Нікчемні правочини : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Віталій Орестович Кучер. – Львів, 2004. – 208 с.
5. Матвеев И.В. Правовая природа недействительных сделок / И. В. Матвеев. – М. : Юрлитинформ, 2004. – 176 с.
6. Новицкий И. Б. Недействительные сделки / И.Б. Новицкий // Вопросы советского гражданского права. – Изд-во АН СССР, 1945. – С. 31-73.
7. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия / Н.В. Рабинович. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1960. – 171 с.
8. Садиков О.Н. Недействительные и несостоявшиеся сделки / О.Н. Садиков // Юридический вестник. – 2000. – № 6. – С. 7-11.
9. Скловский К.И. Последствия недействительной сделки / К.И. Скловский, Ю.В. Ширвис // Закон. – 2000. – № 5. – С. 109-115.
10. Спасибо-Фатеева И.В. Наслідки недійсності правочинів / І.В. Спасибо-Фатеева // Вісник господарського судочинства. – 2008. – № 2. – С. 79-86.
11. Тузов Д.О. Ничтожность и оспоримость юридической сделки: пандектное учение и современное право / Д.О. Тузов. – М. : Статут, 2006. – 204 с.
12. Хатнюк Н.С. Заперечні угоди та їх правові наслідки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Наталія Сергіївна Хатнюк. – К., 2003 – 217 с.
13. Харитонов С.О. Цивільне право України : підруч. / С.О. Харитонов, О.І. Харитонova, О.В. Старцев. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К. : Істина, 2009. – 816 с.
14. Цивільне право України : курс лекц. : у 6 т. / [І.В. Бандурка, О.Л. Зайцев, Л.В. Красицька та ін.] ; за ред. Р. Б. Шишки, В. А. Кройтора. – Т. 1. – Х. : Еспада. – 2008. – 640 с.
15. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
16. Рішення Дарницького районного суду м. Києва від 06.02.2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>
17. Рішення апеляційного суду Івано-Франківської області від 29 березня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/22207411>
18. Рішення Дніпропетровського районного суду від 03.10.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/19320838>
19. Толстой В. Мнимые и притворные сделки / В. Толстой // Социалистическая законность. – 1971. – № 12. – С. 35-36.
20. Цивільний кодекс України : науково-практ. комент. / [С.О. Харитонов, В.В. Завальнюк, І.М. Кучеренко та ін.] ; за ред. С.О. Харитонova, Н.Ю. Голубевої. – [6-е вид., перероб. та доп.]. – Х. : Одіссей, 2010. – 1216 с.

Давидова Ірина Віталіївна

НЕДІЙСНІСТЬ УДАВАНОГО ПРАВОЧИНУ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

В статті розглядається сутність удаваних правочинів, їх складові, наслідки вчинення тощо. Приділено увагу аналізу точок зору науковців та судової практики з даного питання. Зокрема, зазначено, що суд при встановленні удаваного правочину повинен аналізувати як удаваний, так і прихований правочин; дослідженню також підлягають справжні наміри учасників правочину на його вчинення.

Ключові слова: правочин, недійсність правочину, удаваний правочин, підстава недійсності, наслідки недійсності.

Давыдова Ирина Витальевна

НЕДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬ МНИМОЙ СДЕЛКИ: ПРОБЛЕМЫ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ

В статье рассматривается сущность мнимых сделок, их составляющие, последствия совершения и т.п. Уделено внимание анализу точек зрения ученых и судебной практики по данному вопросу. В частности, указано, что суд при определении сделки как мнимой должен анализировать как мнимую, так и скрытую сделки; исследованию также подлежат истинные намерения участников сделки на ее совершение.

Ключевые слова: сделка, недействительность сделки, мнимая сделка, основание недействительности, последствия недействительности.

Davydova Iryna Vitaliivna

THE INVALIDITY OF THE FRAUDULENT TRANSACTION: THE ROBLEMS OF THEORY AND PRACTICE

In the article the essence of fictitious transactions, their constituents, the consequences of committing are examined. Attention is paid to the analysis of both doctrinal and judicial practice on this issue. In particular, it is stated that the court in determining the fraudulent transaction must analyze both the fraudulent and latent transaction. The true intentions of the participants of the transaction are also the subject of the study.

Keywords: transaction, the invalidity of the transaction, fraudulent transaction, the basis of invalidity, the consequences of invalidity.